

УДК 391+677.076.62(477)
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.05.1150>

ВИШИВКА НА ОДЯЗІ УКРАЇНЦІВ: ПРОБЛЕМА ВИТОКІВ

Василь БАЛУШОК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України,
вул. Грушевського, 4, 01001, м. Київ, Україна,
e-mail: grigras@i.ua

Марина ОЛІЙНИК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2946-8243>
кандидатка історичних наук, наукова співробітниця,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України,
вул. Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна,
e-mail: marina.oliynik@gmail.com

Генеzu вишивки на одязі українців задовільно вивченою вважати не можна. Через дефіцит джерел її доісторія має численні лакуни, а твердження авторів не завжди базуються на міцній фактологічній основі. Звідси — актуальність обраної нами тематики. *Мета дослідження:* намітити гіпотетичну лінію генези української вишивки на одязі на найбільш ранньому етапі, розглянувши час, обставини, чинники і шляхи цього процесу. *Методологією* є положення про закономірності генези й еволюції орнаменту, а також дії механізму культурних запозичень, сформульовані Ф. Боасом, А. Кребером, Л. Штернбергом, С. Арутюновим. *Результати.* Виходячи зі спільності походження орнаменту на різних речах (в т. ч. на вишивці), запропоновано простежувати його генезу на предметах матеріальної культури за двома лініями культурогенезу українців: власне слов'янською (суперстрат) і сарматською (субстрат). Слід враховувати й різноетнічні додатки (адстрат) та впливи Античної і Східних цивілізацій.

Ключові слова: вишивка, орнамент, узор, генеза, запозичення, археологічна культура.

Vasyl BALUSHOK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>
PhD in History, Senior Research Fellow,
Maksym Rylskiy Institute of Art Studies,
Folklore Studies and Ethnology,
National Academy of Sciences of Ukraine
4, Hrushevskoho str., 01001, Kyiv, Ukraine,
e-mail: grigras@i.ua

Maryna OLIYNYK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2946-8243>
PhD in History, Research Fellow,
Maksym Rylskiy Institute of Art Studies,
Folklore Studies and Ethnology,
National Academy of Sciences of Ukraine
4, Hrushevskoho str., 01001, Kyiv, Ukraine,
e-mail: marina.oliynik@gmail.com

EMBROIDERY ON UKRAINIAN CLOTHES: THE PROBLEM OF ORIGINS

Introduction. Genesis of Ukrainian traditional Clothing Embroidery cannot be considered as adequately studied subject. Due to the lack of acceptable Sources, it's Prehistory since have multiple Gaps, and the Statements made in Literature do not rely on the solid factual Framework. *Study Purpose:* The purpose of this Study is to outline hypothetical directions of Ukrainian traditional Clothing Embroidery during the earliest stages by considering Timeline, circumstances, Factors and Drivers of its development process. *Study Methods* are based on study of ornament genesis and evolution regularities, as well as the effects of the cultural borrowing mechanisms described by F. Boas, A. Kroeber, L. Sternberg and S. Arutyunov. *Results.* General regularities of ornamental genesis suggest that the traditional clothing embroidery of Ukrainian ancestors originates from the pictograms that carry a ritual and philosophical meaning accessible for entire community and embedded into original decoration patterns. Furthermore, currently the exact evolution patterns, i. e., from fabric ornaments to embroidery, or otherwise, still remain unclear. Based on the similarities of ornament origins on various items (including clothing embroidery), it is suggested to track its genesis on the cultural artifacts following two major directions of Ukrainian national culture development: Slavic (superstrate) and Sarmatian (substrate). It is also important to consider various ethnic additions (adstrat) and influences by Classical and the Oriental civilizations. There are clear evidences of clothing embroidery household use incidence among the nations directly involved in the Ukrainian ethno genesis — the Sarmatians (burial grounds, I century AD), the Huns (records by Priscus of Panium, V century AD), the Slavs during Rus' development age (burial sites in Chorna Mohyla and Shestovytsia, X century AD); moreover, new evidences keep emerging, including, but not limited to statues from the Martynivka Treasure, VII century AD that are still a topic of active discussions. *Conclusion.* The history of Ukrainian traditional clothing embroidery supposedly dates back to the pre-historic period, probably the Bronze Age — the early Iron Age. Its evolution up to Kyivan Rus' era may be generally tracked after I century AD, including the relevant evidences from V, VII (somewhat hypothetical) and X centuries AD

Keywords: embroidery, ornament, pattern, borrowing, archaeological culture.

Вступ. Витоки цієї статті сягають розмов одного з її авторів із незабутнім Григорієм Щербієм ще в далеких 1980-х. Тоді ми, співробітники академічних інститутів Секції суспільних наук, вчащали обідати до їдальні Ради Міністрів — мабуть, єдиного місця в Києві доби «розвинутого соціалізму», де можна було смачно, якісно й недорого поїсти, і куди нас пускали за посвідченнями. І от, прочитавши в книжці Галини Дзеніскевич про вишивку на одязі індіанців Аляски, Григорій під час одного з наших обідніх візитів до Кабміну припустив, що однотипними з атапасками були походження і первинна семантика вишитого декору також на українському вбранні. Потім ми неодноразово поверталися до цієї теми, обговорювали й інші дотичні питання. На пропозицію зайнятися спеціально генезою вишивки на одязі українців, Григорій, як одягознавець, погоджувався, що це таки треба зробити, проте, будучи вченим секретарем спочатку відділу етнології, а потім Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології, а, отже, тягнучи на собі всю паперово-рутинну роботу установи, особливо в умовах перманентної кризи 1990-х — початку 2000-х, відкладав цю справу на майбутнє. Так до неї в нього руки і не дійшли. Тож нашою публікацією ми спробуємо якоюсь мірою втілити в життя ці наміри й віддати шану колезі, що покинув нас у розквіті творчих сил і планів¹.

У статті «Вишивка на одязі українців: деякі проблеми сучасного дискурсу» [1] ми встановили, що теза новітніх критиків традиційного погляду на походження української вишивки на одязі про її пізнє (в кінці XVIII — на поч. XIX ст.) запозичення простолюдом в «еліти» не витримує перевірки фактами. При цьому закономірно постає запитання: а чому український простолюду, який, як вважають «скептики», запозичив цю вишивку, та ще й досить таки пізно, не міг прикрашати вишитим орнаментом своє вбрання раніше? Виникає також запитання: а як і чому декоративне оздоблення взагалі з'явилося на одязі наших предків? Та чому слов'янські й неслов'янські² предки

українців, а пізніше і власне українці самі, без отого-от гіпотетичного та пізнього запозичення в соціальної еліти, не могли прикрашати вишивкою своє вбрання, якщо такі й подібні декоративні елементи мали найширше розповсюдження на одязі різних народів практично по всій Ойкумені здавна? Адже їхнє значне поширення (про що йшлося в статті [1] і на чому зупинимось далі) підтверджує величезна кількість джерел звідусюди — й історичних документів давніших епох, і етнографічних описів та музейних колекцій з часів після Великих географічних відкриттів.

Стан дослідженості. З кінця XIX — початку XX ст. по сьогодні вчені достатньо активно піднімають питання походження вишивки на одязі українців та їхніх предків. Про це свідчать публікації Федора Вовка (походження геометричного орнаменту і візантійські впливи), Любора Нідерле (візантійський вплив на слов'янських предків українців) Петра Савицького (про давність українського орнаменту), Марії Фехнер (золоте шитво початку давньоруської історії), Галини Стельмащук («манишка» срібних чоловічків Мартинівського скарбу), Ольги Щеглової (також Мартинівський скарб), Кирила Михайлова (генеза давньоруського шитва), Тетяни Кара-Васильєвої (загальна передісторія української вишивки), Оксани Косміної (Мартинівський скарб, первинність тканого орнаменту порівняно з вишивкою), Іллі Ахмедова (знову Мартинівські «танцюючі чоловічки») та інших авторів (детальніший розгляд їхніх поглядів, дотичних до аналізованих проблем, див. у тексті статті) [3, с. 115—116; 4, с. 161; 5, с. 1; 6; 7, с. 19—20; 8; 9; 10, с. 6—129; 11, с. 370; 12; 13].

Постановка проблеми. Разом з тим задовільно вивченою обрану тему вважати ще аж ніяк не можна. Доісторія української вишивки має вельми численні й великі лакуни, а публікації науковців нерідко містять недостатньо обґрунтовані та романтичні твердження про її давність, які не завжди базуються на міцній фактологічній базі й тому породжують ряд запитань. Особливо заважає скласти більш-менш

¹ Автори висловлюють щире вдячність колегам, які надали дружню допомогу, найбільше дослідникові архаїчних світоглядних уявлень Юрію Писаренку, фольклористці Тетяні Шевчук, етнологу Костянтиніві Рахну, історикам Віктору Ставнюку та Миколі Рудю.

² Маємо на увазі іранський (скіфо-сарматський) субстрат при етногенезі українців та переважно адстратні фракійські, кельтські, германські, тюркські, балтські, фіно-

угорські різночасові етнічні і культурні додатки. Див. про це: [2, с. 48—127] Ряд положень книжки сформульовано з позицій радикального примордіалізму, включно з відповідною риторикою («етногенетична ніша» та ін.), які автор зараз змінив на значно поміркованіші. Разом з тим аналіз етнокультурної ситуації на теренах України і багато інших моментів заслуговують на увагу.

задовільну картину генези вишивки на одязі українців та їхніх предків дефіцит, а то й відсутність джерел по багатьох напрямках пошуку.

Такий стан вивчення вишивки призвів до появи ряду критичних, проте теж не підкріплених належними аргументами спроб спростувань навіть тих положень, що базуються на твердих фактах. Причому в них присутні як справедливі закиди в бік неоромантичних тверджень, так і не такі вже й рідкісні випадки постмодерністського критицизму, за яким навіть проглядає певна частка заідеологізованості³.

Усе це зумовлює необхідність спеціального розгляду часу, обставин, чинників і шляхів появи вишивки на одязі українців, а особливо їхніх предків, що стосуються найбільш раннього етапу цього процесу. Зважаючи на складність виконання поставленого завдання, автори свідомі, що навряд чи суттєво зможуть наблизитися до остаточного розв'язання проблеми, проте вважають, що спробувати намітити головні напрями пошуку, принаймні на рівні гіпотези, варто. *Методологічними орієнтирами* дослідження є положення про закономірності генези й еволюції орнаменту, в першу чергу на одязі, а також дія механізму культурних запозичень та адаптації, сформульовані Францом Боасом, Альфредом

³ Дещо відволікаючись від нашої теми, наголосимо на збільшенні кількості випадків такого постмодерного критицизму останнім часом. Впадає в око, що об'єктом радикальної критики стають, як правило, ті реалії української історії та культури, які безпосередньо стосуються модерного українського націєтворення. Зокрема, окрім вишиванки, це багато явищ субкультури козацтва. А, як відомо, на «козацькій легенді» значною мірою й виростають в Україні модерні національні міф і наратив. При цьому новітні критики чи то не розуміють, чи хочуть створити враження власного незрозуміння того, в чому полягає різниця між фольклорною культурою і фольклоризмом модерної культури. І борючись із романтичним ура-патріотизмом та піддаючи критиці новітні міфологізовані, часто і справді далекі від історичної дійсності, розхожі стереотипи та уявлення, вони практично нічого конструктивного не пропонують натомість [Див., напр.: 14; 15]. (до речі, спростування, принаймні часткове, нападів цих критиків на козацькі шаровари, які чомусь їх чи не найбільше турбують, див.: [16; 17]). Тому пригадуються слова Оксани Пахльовської, що «постмодерністська свідомість, некритично прищеплена до українських реалій, породжує не «плюралізм дискурсів», а пласко зводить можливі «дискурси» до впертої боротьби проти власної культурної та політичної історії...» [18, с. 6].

Кребером, Левом Штернбергом⁴, Сергієм Арутюновим та іншими вченими [19, р. 5—8f; 20; 21; 22, с. 114—244]. *Джерелами* є переважно археологічні, іконографічні і, зважаючи на давнину, набагато менше, писемні матеріали; а порівняльні дані, що стосуються інших культурних традицій, дають можливість виявити типологічні паралелі й напрями впливів та запозичень (конкретна інформація про джерела наводиться при розгляді відповідних проблем і в посиланнях).

Основна частина. Походження вишивки на одязі українців, гадаємо, слід вирішувати в широкому контексті генези та еволюції орнаментальних форм, узагалі притаманних практично всім культурам. Ця проблема хвилювала вчених іще в ХІХ ст., і лише етнографічні експедиції кінця цього та початку ХХ ст., що дали конкретний матеріал, дозволили її в основному вирішити. Початок поклали дослідження Ф. Боаса на північно-західному узбережжі Північної Америки. Ще в ході першої поїздки до Британської Колумбії (Канада) 1886 р. він став збирати інформацію з метою з'ясувати значення дуже стилізованих різьблених та мальованих форм, властивих аборигенному мистецтву індіанців. У рамках підходу, пізніше відомого як «соціальне життя речей», Ф. Боасу вдалося сформулювати основні правила розпізнавання їхньої семантики, які дозволяють більш-менш правильно «читати» «конвенціоналізовані» форми [23, р. 6]. А близько 1900 р. Ф. Боас відправив своїх студентів, майбутніх відомих учених, А. Кребера та Кларка Вісслера збирати матеріали для Музею природничої історії в Нью-Йорку серед індіанських племен північноамериканських прерій, і вони повернулися з додатковими доказами для його концепції [23, р. 6]. Її головні положення Ф. Боас виклав у книзі «Первісне мистецтво» («Primitive Art»), що вийшла 1927 р., проте написана була в основному до 1905 р. [19; 23, р. 6f].

Тоді ж А. Кребер у власних працях показав, як генеза вишивки на одязі йшла від піктограм зі складною ритуально-міфологічно-світоглядною семантикою, зміст якої первинно був зрозумілий усім чле-

⁴ Нашого земляка, видатного сибірознавця Л. Штернберга досі нерідко подають, особливо в Росії, суто як еволюціоніста, проте його погляди багато в чому були суголосні концепції Ф. Боаса, в чому переконує тісна співпраця вчених.

нам спільноти, до оздоблення власне декоративними елементами. Це загальна закономірність, яка була простежена вченим на матеріалах корінних народів Північної Америки, з залученням найширших порівняльних даних аборигенних культур Південної Америки, Сибіру, Індокитаю, Індонезії, Китаю, Японії та ін. [20, р. 308—327 (у т. ч. прим. на с. 324)]. Така генеза й розвиток декоративного оздоблення простежується і на інших культурних реаліях: посуді, житлі, предметах інтер'єру, знаряддях тощо. Сліди цього шляху розвитку навіть проглядають у мистецтві Давньої Греції і Європи епохи Ренесансу [20, р. 323—324].

Майже одночасно генезу та первинну семантику орнаменту на матеріалах корінних народів Сибіру досліджував Л. Штернберг, який був знайомий і зі студіями А. Кребера. В написаній 1907 року й опублікованій посмертно на початку 1930-х років статті, він показав, що орнаментальні форми на одязі сибірських аборигенів мають не лише художньо-естетичне значення, але також виявляються знаками, які перебувають у тісному зв'язку з релігійно-світоглядними уявленнями [21]⁵. Так, орнамент із білого волосся з-під шиї (де міститься душа) присвячених сонцю священних оленів у корінних народів Півночі і Далекого Сходу має оберегове значення, аналогічне семантиці вишивки з дикобразових голок північноамериканських індіанців. На думку Л. Штернберга, всякий орнамент у сибірських народів спочатку був простим швом на одязі — амулетом з цього волосся, наділеного магічними властивостями: «...естетика в цьому початковому фазисі не грала ролі». У такий спосіб із нашитого на одяг первинно лише з охоронною метою оленячого волосся з часом, із ускладненням шва в бік декоративності, витворився власне орнамент, що став поєднувати обидві функції. Тобто «те, що ми тепер сприймаємо як орнамент, раніше мало значення амулета» [21, с. 113, 116]⁶.

Відтоді ця тема успішно розробляється вченими на матеріалах різних етнічних традицій і культур [Див., напр.: 24; 25, с. 79—80, іл. 11; 26, с. 60, 77—81; 27, с. 17—18; 28, с. 16—18]. Тож чому українці та їхні предки мають випадати

з цього правила? Адже воно діє і стосовно народів Європи, зокрема часів Середньовіччя [29, с. 81—90f; 30, с. 213, 219, 222f; 31; 32].

Як бачимо, поява вишивки на одязі нерозривно пов'язана з важливими знаковими функціями, які вона виконувала раніше. У домодерні часи серед цих знакових функцій однією з найважливіших була, без сумніву, світоглядно-оберегова, що включала вбрання до існуючої в соціумі картини світу, шляхом його семантизації. Наприклад, Михайло Рабинович стосовно часів Давньої Русі пише: «Вишивка на одязі, окрім суто естетичних функцій, мала також охоронні; вона розглядалась як оберег. Тому і вдома ходили в сорочках, у яких були вишиті комір, поділ, манжети рукавів. Особливо багатою була вишивка тих предметів одягу, котрі вживалися при різного роду ритуальних діях» [33, с. 61]. Російські дослідники традиційного одягу вказують, що орнамент вишивки в минулому був пов'язаний з ритуально-магічною, світоглядною сферою і лише пізніше його «магічна роль <...> була втрачена» [34, с. 18].

У зв'язку з цим, цікавою є проблема визначення моменту, коли сталася втрата орнаментом на одязі давньої семантики, як і взагалі часу витіснення з колективних уявлень архаїчних вірувань та значних сегментів прадавнього світогляду. До речі, не слід розділяти непроникною стіною колективні уявлення простолюду і соціальної верхівки. Адже згадані скептики, пишучи про запозичення «селянками» вишивки на одязі у представників останньої (детальніше див. у нашій статті [1]), зазначають: «Якщо вони повторювали речі вищих щаблів населення, то про яку символіку може йтися?» [12] Очевидно, як вважають ці автори, в Україні в середовищі соціальної верхівки на час, коли гіпотетично від них «селянки» перейняли вишивання одягу, ніяких давніх вірувань та колективних уявлень не зберігалося. Проте вони помиляються в своїй категоричності. Тому зазначимо, що дослідження свідчать на користь достатньо пізнього (не раніше XVIII ст.) витіснення значного масиву прадавніх вірувань та уявлень навіть серед панівних верств України [35⁷; 36]. А вишивка на одязі простолюду з'явилася набагато раніше, та й можливостей для культурних запозичень від соціальної верхівки у посполитих вистачало (див. попе-

⁵ Ця незавершена стаття є начерками доповіді, читаної вченим на з'їзді природознавців і лікарів.

⁶ Там само у післямові Сергія Іванова див. факти, що доповнюють статтю Л. Штернберга.

⁷ Книга містить численні приклади з України.

редню статтю). До того ж, існуюча система колективних уявлень завжди в своїй основі мало відрізняється чи принаймні взаємопов'язана у панівних верств і простолюду.

Гадаємо, значний комплекс прадавніх уявлень та вірувань досить довго утримувався в середовищі різних верств українців, що мало відобразитись у вишивці на одязі. Як припускаємо, про це можуть свідчити слова з щедрівок та колядок, де йдеться про вишивання речей, в яких проглядає певна сюжетність, а значить не лише декоративність. Наприклад: «Дівка Кулинка, премудра швачка, / Да пошила вона три янголики / Да й оден каже: то моя мати, / А другий каже: то моя рідня, / А третій каже: то моя ненька» [37, с. 238]; «Дівка Гашечка, мудра швачка. / Вишила на полі турка на коні. / А на комірці сизи голубці. / А на пазушці райські пташечки» [38, с. 61]. Адже сюжетність вишивки, на існування якої в минулому можуть вказувати наведені слова щедрівки й колядки, імовірно є спадком часів, коли вона була своєрідною піктограмою, розповіддю про якісь події, що виконувала світоглядно-оберегову чи магічну функцію, як це виявив А. Кребер на початку ХХ ст. у північноамериканських індіанців арапахо та підтвердив на матеріалах культур і інших народів [20, р. 308—327].

До речі, гадаємо, не можна проводити штучні межі між виконаними різними техніками оздобленням (ткани узори, вишивка, нашиті стрічки, аплікація), адже, виходячи з виконуваних ним знакових функцій, його роль була переважно однаковою. Тому зупинимось й на проблемі первинності тканого чи вишитого орнаменту на одязі. Річ у тім, що теза «скептиків» про пізню появу вишивки на «селянському» вбранні⁸ зумовила і їхнє твердження, що спочатку одяг прикрашали геометричним тканим орнаментом. Адже, заявляє, наприклад, О. Косміна, «вишивка прийшла після ткацтва. Саме для ткацтва характерне оздоблення геометричними фігурами» [12]. Проблема, що було на одязі українців первинним — ткани узори чи вишивка, як бачимо, прямо стосується питання генези останньої.

Теза про первинність на одязі геометричного⁹ тканого орнаменту в науковому дискурсі функціонує дав-

⁸ Детально див. про це в нашій статті [1].

⁹ З часів Володимира Стасова існує класифікація узорів орнаменту, яка передбачає поділ їх на «фігури» геоме-

но. Саме так, дуже можливо, справді було у деяких народів, наприклад в естонців, у яких «знайдені також ткани кольоровими нитками узори, що відносяться до XIII століття, але про вишивки (того часу. — В. Б., М. О.) ніяких відомостей немає» [41, с. 61]. Справжня ж вишивка нитками на одязі в естонців фіксується з XVII—XVIII ст. А стосовно українців іще Олександр Міллер на початку ХХ ст. зазначав, що в ряді регіонів України, найбільше в Подільській і Чернігівській губерніях, «на хустках та сорочках, особливо старих (курсив наш. — В. Б., М. О.), можна спостерігати вишивки <...> геометричних обрисів» [42, с. 81]. П. Савицький теж вважав найдавнішими «геометричні рослинні народні вишивки» [5, с. 1]. Про вишитий «старий суворий й стриманий геометричний орнамент» дещо пізніше писала Євгенія Спаська [43, с. 154]. А на початку 1990-х Олександр Тищенко зазначав, що спочатку переважав геометричний орнамент і лише згодом з'являються мотиви, «перехідні до рослинних» [44, с. 72, 74]. Проте він не твердив, що первинно побутував тільки тканний орнамент, що він був винятково геометричним (лише «переважав»), а також що походив від ткацтва. Серед частини сучасних дослідників перших достатньо надійно зафіксованих у джерелах давньоруських орнаментів, між яким і вишивкою на українському одязі модерних часів існує тяглість, теж поширена думка про первинність геометричних і більш пізню появу рослинних мотивів. При цьому в давньоруські часи й справді переважав тканний геометричний орнамент, який російська дослідниця Юлія Степанова тому й називає «технологічним». Разом з тим саме у вишивці XI—XIII ст. на Русі геометричні елементи зустрічалися рідше за рослинні [45, с. 280—281]. Взагалі ж, як зазначає Марія Новицька, тоді «в орнаменті, що прикрашав одяг, сполучалися геометричні, рослинні та зооморфні мотиви (птахи, гепарди), а також символічні зображення: “дерево життя”, свастика, хрести» [46, с. 37]. Нині тезу про первинність геометричного орнаменту та пізнішу появу

тричні, рослинні, тваринні, людські [39, с. XX]. Разом з тим одні автори протиставляють геометричний орнамент рослинному та зооморфному, інші ж — ні, зазначаючи, що, скажімо, рослинні мотиви можуть виконуватися в геометричному стилі. Очевидно, поділ має йти також за принципом геометричний орнамент — ізоморфний та враховувати інші принципи класифікації [Про класифікацію узорів див., напр.: 40, с. 341—343].

рослинних мотивів в українській вишивці відстоює Віра Зайченко. Проте вона не вважає, що геометричний орнамент походить від ткацтва: «Поряд з традиційними прадавніми геометричними орнаментами, існування яких не можна окреслити хронологічними рамками, в XVII—XVIII століттях¹⁰ серед верхівки українського суспільства великої популярності набула вишивка рослинними орнаментами» [47, с. 7]. До речі, пояснення розповсюдження цього орнаменту саме в цей час, імовірно, слід шукати у впливах із Заходу. Адже якраз у XVII ст. рослинні мотиви поширюються у вишивці західноєвропейських країн, причиною чого був розвиток ботаніки і поява значної кількості рослинних атласів [48]. А оскільки Русь-Україна тоді становила єдиний культурний, а з утворенням Речі Посполитої і політичний простір з Польщею, де ширилися ці впливи, то це мусило відбиватися й на орнаменті української вишивки.

Нагадаємо, що, за даними археології, геометричний орнамент був не просто первинним у часі, але й побутовував ще в палеоліті, коли про ткацтво взагалі говорити не доводиться. Наприклад, в Україні він зафіксований на Мізинській стоянці 18000 рр. до н. е. Згодом, як вважається, додалися тваринні й рослинні мотиви [49, с. 54—60]. Витоки ж ткацтва на землях України, як відомо, ведуть свій початок із доби неоліту, тобто лише з VIII—VII тисячоліть до н. е. [50, с. 12]. Та й згадуваний уже О. Міллер відзначав наявність «геометричних форм орнаментальних мотивів» також на писанках, які до ткацтва не мають стосунку [42, с. 81]. А П. Савицький, пишучи про давність геометричного орнаменту, не пов'язував його з ткацтвом [5, с. 1]. Узагалі ж, зрозуміло, що виявлення орнаменту безпосередньо на одязі часів палеоліту й навіть пізніших епох є проблематичним і можливе лише за виняткових умов його збереження, таких, наприклад, як вічна мерзлота кургану Пазирик.

Також етнографічні дослідження показали, що у вишивці аборигенів Північної Америки, Європейської Півночі та Сибіру дістали поширення як зооморфні й рослинні, так і геометричні мотиви, хоч вони не знають ткацтва: вишивають шкіряний одяг. Орнаменти виготовляють і вишиванням по шкірі, і способом аплікації — нашиванням вирізаних зі шкіри різноколірних елементів. Згодом літній одяг стали шити з привозної

¹⁰ У цитованій книзі, судячи з контексту, помилково вказано не XVIII, а VIII ст.

тканин, проте способи прикрашання його вишивкою та аплікаціями не змінилися [51]. Аплікація і нашивання дикобразових голок особливо підходять для виконання геометричних орнаментів [20, р. 323—324; 24, с. 166; 26, с. 56—61]. Слід враховувати й ту обставину, що вишивка є набагато простішою операцією, ніж ткацтво і не потребує такого складного пристрою, як досконалий ткацький верстат, який з'явився достатньо пізно, а спочатку тривалий час мав досить примітивну будову. Тож не випадково Ф. Вовк, що, як відомо, був і археологом та добре знав культуру первісних народів, ще 1878 р. зазначив: «...примітивна орнаментика всіх народів, незважаючи на самотність, має багато спільного, і <...> всі народи на перших етапах розвитку культури вигадують собі майже однаковий геометричний орнамент, попри відмінність рис і далеку відстань» [3, с. 115—116].

До речі, згаданий випадок з естонцями, в яких побутування тканого геометричного орнаменту засвідчене набагато раніше за вишивку, теж не такий однозначний. У них в X—XIII ст. фіксувалося й прикрашання одягу бронзовими спіралями та хрестиками з олова і свинцю, а з XVII ст. засвідчене вишивання подолу спідниць намистинами й бісером [41, с. 61]. Тут слід згадати, що естонці, а особливо їхні фінські предки, належать до північноєвропейських народів (хоч ткацтво, разом із землеробством, у них з'явилося досить давно). Тому їхня культура входить до іншого культурного кола, ніж українська, поява та еволюція вишивки в якому має власні особливості. Все це, звичайно, лише паралелі, пріоритет же мають матеріали, що стосуються українців та їхніх предків.

Почнемо з того, що з Давньої Русі дійшли фрагменти одягу, золоте гаптування яких¹¹ має як геометричні, так і рослинні мотиви. Це, в першу чергу, вбрання соціальної верхівки та літургійне шитво, проте знайдено і рештки одягу простолюду [50, с. 12—17]. Найбільш ранні вишивки з тих, що дійшли до нас із Київської Русі (X ст.), а саме з кургану Чорна Могила з Чернігова теж містять вишитий золотими нитками на іранській шовковій тканині стилізований рослинний орнамент, а з сусідніх курганів Шестовиці — геометричний [9, с. 141—143, іл. 1—5 на

¹¹ Хоч із давньоруських часів дійшли й рештки одягу, розшитого лляними нитками, проте погана збереженість переважно заважає визначити, яким конкретно був цей орнамент.

с. 152—153]. Узагалі ж, як говорилося, рослинний орнамент переважає у давньоруській вишивці. Зустрічаються також зооморфні та антропоморфні елементи [45, с. 281, 285].

Не забуваймо й про поширений і нині непокритий тканиною хутрянний одяг, зокрема з овчини, генетично пов'язаний зі шкіряним вбранням часів, коли ще не було ткацтва. Саме такий одяг (кожухи, кожушки, кептарі та ін.) українці й сьогодні оздоблюють однотипно з народами Півночі Європи, Сибіру та Північної Америки [52, с. 12]. Важливим доказом є і прикрашене вишивкою шкіряне взуття давньоруських часів, рештки якого знайдені археологами (у Звенигороді Галицькому та ін.) [53, с. 128—129]. Маємо й паралелі з північних земель Русі (сучасні Росія і Білорусь). Тут численні зразки вишивки на взутті виявлені в Новгороді, Білоозері, Старій Русі, Пскові, Полоцьку, Старій Рязані, Мінську та ін. Переважав «рослинно-геометричний» орнамент [54, с. 103—105]. Також у Польщі (в Гданську, Ополі, Вроцлаві) археологи знайшли численні рештки розшитого лянними нитками взуття XI—XIII ст., паралелі до якого вони бачать на Русі. Семантику цих вишивок дослідники тлумачать як «пов'язану з магією» [30, s. 135 (іл. 107)]. Залишки вишивки на взутті демонструють побутування в Середньовіччі як геометричного, так і «ажурного» орнаменту.

Як бачимо, на сьогодні фактично не визначено, як в українців ішла еволюція: від тканого узору до вишитого чи навпаки. А може, вони існували й розвивалися паралельно, маючи різне походження? Безсумнівним поки що можна вважати лише положення про в цілому первинність у часі орнаменту геометричного, хоча про існування власних особливостей у кожній культурі слід завжди пам'ятати.

Отже, встановлена вченими загальна закономірність появи вишивки на одязі діє і стосовно тих етнічних традицій, які є типологічно подібними та спорідненими з українською (поляки, росіяни). Сміємо припустити, що саме на цьому шляху слід шукати витоки й української вишивки на вбранні. Проте якщо ця гіпотеза правильна, то вишитий декор мав з'явитися на одязі українців, у т. ч. соціальної верхівки, зовсім не обов'язково як запозичення від інших народів, і набагато раніше, ніж твердять «скептики».

У зв'язку з цим зауважимо, що в контексті наведеного матеріалу, з опорою на дослідження Ф. Бо-

аса, А. Кребера, Л. Штернберга та інших учених, з'являється можливість дещо по новому поглянути і на знахідки оздоблених орнаментом артефактів, які виявляють археологи у ході розкопок. Річ у тім, що, як показують результати досліджень мистецтвознавців, елементи орнаменту вишивки мають спільне походження з орнаментальним оздобленням інших речей, у тому числі в рамках української традиційної культури [42, с. 81; 10, с. 15; 45, с. 277]. Археологи підтверджують цей висновок, зокрема на давньоруських матеріалах, простежуючи схожість і навіть збіг окремих елементів вишивки з узорами ювелірних прикрас, із заставками й ініціалами рукописних книг тощо [6]. «Аналіз (вишитих. — В. Б., М. О.) узорів довів їх спільність як з орнаментом рукописів, фрескових розписів у церквах і кам'яної різьби, так і з орнаментом ювелірних виробів з золота, емалі та черні, якими славилася Русь» [46, с. 37]. Це відкриває можливості пошуку витоків вишитого на одязі українського орнаменту в оздобленні інших предметів матеріальної культури попередніх епох, отриманих у ході археологічних досліджень, у першу чергу прикрас, кераміки, металевих знарядь, зброї, виробів малої пластики тощо, для яких характерна порівняно хороша збереженість. Іноді, хоч і вкрай рідко, археологам удається виявити навіть рештки вишивки на тканині. При цьому представлені на знайдених артефактах мотиви й елементи узорів мають різні етнокультурні корені. Тому основною проблемою для нас тут є не лише визначення часу та обставин появи вишитого декору на одязі, що без прямих доказів навряд чи можливо надійно встановити, а й стосунок до культурогенезу українців.

Так от, не поринаючи занадто глибоко в хащі останнього, зазначимо, що традиційна культура безпосередніх слов'янських предків українського народу формувалася не на одній лише давньослов'янській основі. Адже вона, зважаючи на потужний субстратний спадок і адстратні (свого роду бічні) впливи, не могла зберегти культурну стерильність та автохтонну винятковість. Як відзначають згадувані Ф. Боас, А. Кребер, С. Арутюнов, і як довелося вже писати в статті [1], неповторність будь-якої культури (її «стиль» за А. Кребером) полягає в унікальності поєднання запозичених та власне автохтонних елементів. А тим більше, коли йдеться про етногенез і культурогенез на більш чи менш складній по-

літничній та полікультурній основі, як у випадку й з українцями.

В контексті дослідження генези вишивки та виходячи з особливостей українського культурогенезу [2, с. 87—128], слід простежувати дві лінії походження культури протоукраїнців, а потім і українців: 1) пов'язану зі слов'янським суперстратом, адаптованим до геосередовища переважно зони мішаних і листяних лісів та 2) субстратну традицію, представлену скіфо-сарматами, що акумулювала культурний досвід усіх попередніх спільнот в основному степової смуги України. До цього треба додати адстратні (свого роду бічні) додатки як до першої, так і до другої традицій з боку різних етнічних спільнот (фракійських, кельтських, германських, балтських, тюркських, фіно-угорських та ін.), які мешкали чи через різні історичні обставини опинилися на українських теренах і по сусідству. Й обов'язково слід враховувати потужні культурні впливи високих цивілізацій Заходу і Сходу, у першу чергу, Античної й Передньозазійських (Мала Азія, Закавказзя, Месопотамія, Іран), і навіть з Центральної Азії. Вектори дії цих впливів — балкансько-західний (античний, візантійський, західноєвропейський, скандинавський), південний через Крим (античний, візантійський і східний) та більш віддалені східні через Кавказ і по коридору Великого Степу.

Простежуючи першу, праслов'янську, лінію походження вишивки, доцільно починати аналіз орнаментальних елементів та мотивів з артефактів найбільш ранніх археологічних культур, з творцями яких пов'язують походження слов'ян. Це культури шнурової кераміки лісової й лісостепової зон пізнього енеоліту — ранньої бронзи, пізніше тшинецько-комарівське коло культур епохи бронзи. Також заслуговують на пильну увагу пам'ятки таких культур I тисячоліття н. е. (ранньозалізного віку), як лужицька, поморсько-підкльошова, білогрудівська, чорноліська [30, с. 18—34; 55, с. 437—445; 56, с. 274—276, 306—307]. Не можна обминути увагою й пам'ятки інших культур того часу, що локалізуються на теренах лісової та лісостепової зон України, адже, незважаючи на їхню різну етнічну належність, усі вони так чи інакше причетні до українського культурогенезу [Детальніше див. відповідні розділи в кн.: 57]. Серед артефактів цих культур, які дають можливість скласти уявлення про одяг та

прикраси їхніх творців, велике значення мають ті, що супроводжували поховання. На жаль, дуже часто останні представлені кремаціями, і речі, що супроводжували небіжчиків, знищувалися вогнем. Ця обставина, до речі, діяла стосовно слов'янських культур аж до часів Київської Русі.

Більше можна чекати від аналізу матеріалів археологічних культур, визначених на сьогодні вже безсумнівно як слов'янські: зарубинецької, пшеворської, київської, черняхівської, празько-корчацької, пеньківської, колочинської, лука-райковецької, волинцівської й роменської (незважаючи на поліетнічність частини з них). Ще раз наголосимо, що на ретельне вивчення заслуговують усі, особливо серійні, археологічні знахідки речей (навіть не пов'язані з одягом), які містять ті чи інші орнаментальні зображення [Див., напр., відповідні параграфи в кн.: 57; 58], на теренах України, якою б не була їхня етнічна й культурна належність.

У часи існування зарубинецької культури (кінець III ст. до н. е. — II ст. н. е.) її слов'янські творці знали безпосереднього впливу Античної цивілізації. Ця культура взагалі визначається як латенізована, що сформувалася під впливом кельтів, які в той час, як вважається, належали до політично та культурно домінуючих спільнот серед варварських племен Європи і були пов'язані різноманітними зв'язками з античним світом [59]. Дослідження показують, що середньодніпровські слов'яни, які опинилися під домінуванням прибулих з заходу кельто-германських племен бастарнів, узяли активну участь у походах останніх на Балкани, включно з Маркоманськими війнами I ст. н. е. З пограбованих фракійських, грецьких, іллірійських та ін. поселень учасники походів принесли як здобич фібули, браслети, шпильки, різні прикраси, а також зброю, посуд та інші речі, серед яких були й коштовні [60, с. 33—34; 61, с. 27, 38]. Тоді ж слов'яни з України перейняли багато речей і технологій їхнього виготовлення, як і взагалі різні традиції латенського (переважно кельтського) населення. Серед речей, які надходили в ході цих подій до слов'ян, з великою долею ймовірності мав бути й одяг, включно з захопленими на поселеннях та багатих віллах наддунайських римських провінцій елементами костюма, прикрашеними вишивкою. (Про широке розповсюдження прикрашання одягу вишитим декором в античному світі, нагадаємо, свідчать сталі латин-

ські терміни *tunica picta* — «вишита туніка», *tunica palmate* — «туніка з рослинним орнаментом», *toga picta* — «вишита тога» та ін. [62, с. 129, 130, 137], про що йшлося в нашій статті [1]). Стосовно потрапляння вишитого одягу як здобичі до слов'ян — це, звичайно, лише гіпотетичне припущення, проте, гадаємо, воно більш ніж імовірне.

Означеними подіями слов'яни з теренів України були навально включені в міграційні процеси серед варварських племен на кордонах Античного світу і, зрештою, втягнуті у Велике переселення народів, а також у систему різноманітних зв'язків з Греко-Римською, а далі Візантійською цивілізацією. Наприклад, про їхню участь у цих подіях свідчать археологічні пам'ятки типу Етулії III—IV ст., виявлені у Буджаку (нижня Наддунайщина) — віддаленому від основного в той час району розселення слов'ян у лісостеповій зоні України та сусідній Польщі [63, с. 187—188]. А черняхівську археологічну культуру III — поч. V ст. вчені взагалі кваліфікують як сформовану під провінційноримським впливом. Для її творців були характерні різноманітні зв'язки з римськими провінціями, а також ціла мережа торгово-ремісничих факторій, що засновувалися вихідцями з римських провінцій [63, с. 176—178]. І цей обмін культурними досягненнями, в якому, скоріш за все, певне місце належало й вишивці на одязі, з часом лише посилювався, в чому важливу роль відіграло Велике слов'янське розселення V—VII ст. Тоді слов'яни не лише добралися до найдальших куточків Балканського півострова, Пелопоннесу та до берегів Малої Азії, але частково поверталися і в місце попереднього мешкання. Вони приносили з собою запозичені за Дунаєм культурні досягнення, які збагачували їхню аборигенну культуру. Прикладом може слугувати Пастирське городище кінця VII — першої половини VIII ст., засноване на сучасній Черкащині високопрофесійними ремісниками — вихідцями з Наддунайщини. Ці колишні переселенці на Балкани з Наддніпрянщини змушені були повернутися на колишню батьківщину з приходом за Дунай 679—680 рр. протоболгар хана Аспаруха [64].

За часів існування зарубинецької культури її слов'янські творці на теренах сучасної України вступили у взаємодію з сарматами, які розселилися в степовій і частково в лісостеповій зонах, починаючи з II ст. н. е., а також з пізніми скіфами. З часом ця

взаємодія наростає, особливо посилившись із великим слов'янським розселенням V—VII ст. Власне слов'янська суперстратна лінія генези вишивки, яку ми, значною мірою гіпотетично, розглядали, поєднується з субстратною — степовою, акумульованою скіфо-сарматами.

Уявлення про одяг населення степової зони України давніх епох можна скласти на основі вивчення могильників, де знаходять рештки поховального одягу місцевого населення. Конструктивні особливості його реконструюються переважно за розташуванням нашитих кістяних, перламутрових, металевих тощо прикрас. Поховальний одяг зазвичай має багато спільного зі святково-церемоніальним, він простежується в похованнях культур степової зони, починаючи з неоліту (маріупольська та дніпро-донецька культурно-історичні спільноти) [56, с. 216, 218—219].

Важливим джерелом для вивчення походження орнаментальних мотивів, що прийшли до українців по степовій лінії їхньої генези, можуть бути, окрім зображень на прикрасах, кераміці і зброї, також зібрані й опубліковані Віктором Драчуком різноманітні знаки (тамгоподібні та ін.), залишені переважно іраномовним населенням Північного Надчорномор'я римського часу, в більшості на каменях та кам'яних будівлях [65, с. 76—83, 89—92, табл. II—LI]. Античні впливи на еволюцію орнаментики культур України, у першу чергу південної зони, можна простежити за пам'ятками, що залишилися з часів давньогрецьких міст-колоній та античних держав Північного Причорномор'я [див., напр., відповідні розділи в кн.: 57; 58].

І вже з найбільшою часткою ймовірності з-поміж висловлюваних нами гіпотетичних припущень до генези української вишивки на одязі має стосунок сарматське поховання жриці з Соколової Могили I століття н. е. Саме в ньому було знайдено найдавніші на теренах України фрагменти вишивки золотими нитками, зі зразками геометричного та рослинного орнаментів [66, с. 115—118; 67, с. 132—135]. Адже, зважаючи на специфіку соціальної структури номадів (відсутність справжнього станового поділу і відповідних формалізованих приписів та заборон), у сарматів загальні традиції оздоблення одягу не могли кардинально відрізнятися в різних групах населення, наскільки б чітко такі не виділялися. Хоча, звичайно, представники жрецтва в цьому повинні були мати де-

які відмінності (у символіці, матеріалі тощо) від рядових воїнів та войовниць¹². Зокрема, напевно, навряд щоб останні масово мали на одязі вишивку золотими нитками. (А от матеріали зі скіфських курганів, що стосуються переважно одягу соціальної верхівки, надійно засвідчують його оздоблення лише золотими платівками і аплікаціями з різними зображеннями. Існування ж у скіфів вишивки, судячи з усього, залишається під питанням, хоча близька культурна й мовна спорідненість з іншими степовими іранцями, зокрема з сарматами, дає підстави для припущення про її можливе побутування і в них [70, с. 152—165].)

Сармати зі своєю культурою взяли безпосередню участь як в етногенезі, так і у культурогенезі українців. Коли говорити про механізм засвоєння протоукраїнцями сарматського спадку, включно з вишивкою на одязі, то слід нагадати, що з рубежу ер археологічно засвідчено входження слов'ян з ареалу зарубинецької культури до сарматських та пізньоскіфських громад і навпаки. Відбувалася подальша інтеграція цих етнічних масивів, наслідком якої був простежуваний археологічно змішаний характер як громад, так і родин, до складу яких входили й скіфо-сармати, і слов'яни [71; 72, с. 15—17 і карта на с. 19]. Тому союз племен антів V—VI ст. визнається вченими як змішане ірано-слов'янське етнічне угруповання, «в якому слов'янський елемент панував політично і зростав етнічно за рахунок асиміляції скіфо-сарматського населення лісостепу сучасної України» [73, с. 31]. І видається сумнівним, щоб наші сарматські предки, а особливо жінки сарматки, слов'янізуючись у процесі етногенезу українців, раптом відкинули навички прикрашання одягу вишивкою. Так, кажучи дещо гіпотетично й спрощено, елементи засвідченої археологічно сарматської вишивки перетворювалися на майбутні українські. Можливий шлях верифікації цієї гіпотези — порівняння елементів орнаменту на речах сарматів з декором на артефактах, належних слов'янським і давньоруським предкам українців, включно з вишивкою. При цьому немає сумніву, що пріоритетне значення повинен мати пошук тих чи інших прямих свідчень (археологічних, іконографічних, лінгвістичних, писемних) існування чи відсут-

ності вишивки на одязі давніх слов'ян. Адже таку відсутність теж треба довести.

Ще одним безсумнівним свідченням існування вишивки на одязі народів, які в минулому мешкали на теренах України й можуть претендувати на роль предків українців, є згадка про це в «Історії» Пріска Панийського — члена римського посольства 448 р. до гунського зверхника Аттіли, ставка якого тоді знаходилася десь у Наддунайщині, можливо в Паннонії. Отже, Пріск в описі прийому дружиною Аттіли Крекою посольства пише: «Служниці, що сиділи проти неї на підлозі, вишивали різнокольорові узори на тканинах, які накидали для прикраси поверх варварського одягу» (автор українського перекладу невідомий) [74, с. 23—24]. В російському перекладі Василя Латишева: «Царицю окружало множество слуг; служанки, сидевшие против нее на полу, вышивали разноцветные узоры на тканях, которые накидывались для украшения сверх варварских одежд» [75, с. 256]. Сумніватися в тому, що справді йдеться про вишивку на одязі не доводиться¹³. Стосовно ж її етнокультурної належності зазначимо, що до складу гунської кочової імперії входили й слов'яни, які, як вважається, стали федератами гунів ще від початку їхнього вторгнення на початку 370-х рр. у Північне Надчорномор'я¹⁴ [77, с. 56, 62; 78, с. 85]. А пізніше тривалий час існували тісні союзницькі відносини між слов'янами з теренів сучасної України та нащадками й спадкоємцями гунів кочовими протоболгарами. Для обох спільнот був характерний культурний взаємообмін, а ще археологічно засвідчена асиміляція слов'янськими предками українців цілих анклавів цих степовиків [79, с. 57, 117, 118, 129].

У зв'язку з розглядом питання генези української вишиванки, слід згадати і відомих срібних з позолотою чоловічків із Мартинівського скарбу VII ст., з насічками на грудях, схожими на вишиту «манишку». Їх нерідко залучають до реконструкцій одягу, представляючи без належного обґрунтування як доказ існування вишивки на одязі слов'янського населення України

¹³ Перевірку оригінального тексту Пріска [76, р. 301—311] на точність передачі перекладами змісту на наше прохання зробив відомий вчений-античник Віктор Ставнюк, за що висловлюємо йому щиро вдячність.

¹⁴ В. Латишев у примітці 56 звертає увагу на вживання Пріском слов'янського слова «мед» і зазначає: «Цей факт повинен служити вказівкою на те, що серед гунів були, без сумніву, й слов'янські племена» [75, с. 253].

¹² Високий суспільний статус жінок у скіфів і сарматів передбачав, що вони нерідко виконували владні функції, часто були жрицями, а в молодому віці при потребі служили у війську [68, с. 117; 69, с. 70—77].

в той час. Так от, стосовно культурної й етнічної належності цих чоловічків, а також автентичності зображення їхнього одягу існує численна література. Вченими ведеться жвава дискусія, в якій гору беруть то прихильники, то скептики причетності згаданих чоловічків до давніх слов'ян на теренах України та точності передачі майстром конкретних деталей. Ми не будемо занурюватися в її хащі і відсилаємо читача до останніх спеціальних оглядів [Див., напр.: 8; 13]. Значимо лише, що згадані в статті [1] «скептики», досить справедливо закидаючи декому з опонентів неоромантичне і некритичне ставлення до будітмо зображення на чоловічках вишивки та пов'язування її зі слов'янами, у своєму критицизмі також «передають куті меду», тільки протилежного гатунку. Так, О. Косміна, вказуючи, що такий погляд веде початок від публікації Бориса Рибаківа ще 1948 р., звинувачує, до речі, не будучи спеціалістом, весь науковий загал у некритичній підтримці його думки. Мовляв, «не піддаючися критиці, ця теза докочувала до наших днів», та ще й «в усій літературі, що стосується історії вишивки» [80] (курсив наш. — В. Б., М. О.). Проте цей закид несправедливий. Проблема «танцюючих чоловічків», ретельно досліджується з застосуванням новітніх методик і широкого порівняльного матеріалу археологами та мистецтвознавцями різних країн, які нерідко відстоюють протилежні точки зору. Серед них частенько гору беруть саме ті, хто вважає, що вбрання на фігурках — це не відображення власне слов'янського одягу з вишивкою, а, скажімо, «імітація візантійської туніки»¹⁵ при копіюванні християнського сюжету «Даниїл з левами» з творів візантійського декоративно-прикладного мистецтва майстрами варварської периферії [8, с. 162]. Разом з тим на увагу заслуговують недавні публікації, де наводяться факти, що демонструють пов'язаність згаданих фігурок не лише з візантійським, але і, можливо ще більше, з алано-кавказьким світом та належність до широкого варварського простору від Центрально-Східної Європи до Кавказу й навіть Приуралля [13]. Причому, знахідки останніх років, у більшості саме з України, «знімають сумніви в тому, що на Середній Наддніпрянщині в VII ст. накладки такого типу були достатньо поширеними, яким би не було їхнє походження»

¹⁵ Приватне повідомлення київського археолога Олексія Комара, який усе ж більше спеціалізується на синхронних старожитностях кочівників [Див., напр.: 81].

[8, с. 152]. Взагалі ж, виходячи з досліджень археологів та мистецтвознавців, можна припустити ймовірність свідомого зображення тутешніми аборигенами характерних ознак зовнішності персонажів, у т. ч. вбрання (до речі, не схожого на туніку). Якщо декор на одязі (поки що неясно — вишитий чи якийсь інший) був притаманний їм здавна, то зображення звичних деталей на виробках малої пластики, навіть якщо це наслідування інокультурних зразків, не повинно дивувати. До речі, дослідники достатньо впевнено атрибуують фігурки Мартинівського скарбу саме як слов'янські («старожитності антів», серед яких, як значною мірою нащадків слов'янізованих сарматів, мала існувати традиція вишивки на одязі). При цьому відзначають, що «мартинівські фігуративні накладки є витворами видатного майстра» (вони найдосконаліші серед усіх знахідок), а також, що фігурки «попри певну іконографічну стереотипність <...> мають яскраво виражений індивідуальний характер» [82, с. 60, 63]. А це додає аргументів на користь припущення, що на фігурках може бути зображена й вишивка. Подальші знахідки археологів, кількість яких збільшується, надіємося, остаточно розв'яжуть загадку «мартинівських чоловічків».

Завершальний етап гіпотетично та пунктирно простежуваної нами генези вишивки на одязі поки що протоукраїнців, пов'язаний уже безсумнівно зі слов'янами, припадає на період становлення Київської Русі. Зокрема, найдавніші зразки киеворуського золотого шитва виявлено у похованнях X ст. з Чорної Могили в Чернігові, а також із сусіднього курганного могильника Шестовиці (курган № 2, VI курганної групи), де поховані скандинавські воїни, які перебували на руській службі та були асимільовані місцевим слов'янським населенням. Скандинавія і Русь в епоху вікінгів, зокрема з другої половини X ст., складала єдиний культурний простір, відмінний від аналогічних утворень і Заходу, й Сходу, тут побутувала спільна мода на золоте шитво. Використовували золоті нитки, знайдені в зазначених похованнях, у такій техніці виготовлялися спочатку в Китаї і Болгарії. У Візантії ж їхнє виробництво простежується лише з другої половини X ст. Шовк надходив з Іспанії та Китаю. Проте значна частина вишивок золотом (на імпортованій шовковій тканині) виготовлялася майстринями на Русі [9, с. 141—143, 146—147, 152]. До речі, вишивання у скандинавів засвідчу-

ють і їхні саги, наприклад одна з найдавніших «Сага про Вельсунгів» XIII ст. (пісні XXV й XXXI), що розповідає про події V ст. [83].

Висновки. Отже ми спробували прочинити зав'язу над найдавнішим етапом генези української вишивки на одязі та з великою часткою гіпотетичності в найзагальніших рисах визначити напрям його ходу і прийшли до таких висновків.

По-перше, появу вишитого декору на одязі українців і їхніх предків слід вирішувати в загальному річці світових закономірностей генези та еволюції орнаменту на предметах матеріальної культури й відносити до прадавніх часів. Адже, виходячи з загальних закономірностей цього процесу, мали бути якісь дуже вагомі причини, що завадили б появі вишивки на одязі предків українського народу. А враховуючи, що серед них були не лише слов'яни, тобто культурогенез українців включав різні етнокультурні корені, які, до того ж, мають зовсім різне походження та хронологічну глибину, існування таких причин не видається ймовірним. Тим більше, що різні субстратна й суперстратна лінії розвитку, а особливо численні різночасові адстратні інокультурні впливи, які підживлювали культурогенез, на нашу думку, неминуче мали завадити гіпотетичному перериванню процесу виникнення вишивки на одязі наших предків, якби це з якоїсь причини все ж сталося.

По-друге, нами пунктирно намічений шлях появи вишитого орнаменту на українському одязі з найдавніших часів. Найбільш давні етапи поки що можуть бути окреслені лише дуже гіпотетично. Зокрема, ми визначили можливі шляхи пошуку, переважно з залученням археологічних матеріалів, починаючи з епох бронзи та раннього заліза. При цьому спеціального дослідження потребує проблема первинності вишитого чи тканого орнаменту на одязі українців, яка поки що далека від остаточного вирішення.

По-третє, нами визначені дві гіпотетичні лінії генези вишивки, пов'язані з формуванням етнічних суперстрату й субстрату в рамках загального етногенезу українців — власне слов'янська і південна, степова, акумульована скіфо-сарматами. Лінії генези, що пізніше злилися в одну. Неодмінно слід враховувати також культурні впливи Античної та Східних цивілізацій.

По-четверте, окрім суто гіпотетичних та загальних міркувань щодо походження вишивки, все ж пов'язуваних нами з конкретними археологічними

культурами, особливо з визначеними як слов'янські, та з історичними подіями (зв'язки з Античним світом, слов'янське розселення, міграції племен і культурний обмін між ними тощо), існують безсумнівні свідчення побутування вишивки на одязі у народів, які вважаються предками українців. Це, зокрема, виявлена археологічно найдавніша на українських територіях вишивка з сарматського поховання I ст. н. е.; писемна згадка V ст. про вишивання у гунів, з якими слов'яни були тісно пов'язані; а також золоте шитво в похованнях часів становлення Київської Русі з Чорної Могили та Шестовиці X ст. Можливо, вишивка зображена на одязі «танцюючих чоловічків» з Мартинівського скарбу VII ст., стосовно чого все ж існують сумніви.

Наступним етапом дослідження історії української вишивки на одязі українців має стати простеження її еволюції в епоху Давньої Русі та в часи українського Середньовіччя й раннього Модерну. Етап уже досить задовільно, хоча й не в повному обсязі забезпечений джерелами, які все ж мають свої особливості та обмеження. Проте це вже тема наступної публікації.

1. Балашок В., Олійник М. Вишивка на одязі українців: деякі проблеми сучасного дискурсу. *Народознавчі зошити*. Львів, 2021. № 4 (160). С. 849—863.
2. Балашок В. *Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія*. Біла Церква: Видавель Олександр Пшонківський, 2007. 304 с.
3. Вовк Хв. Характерні ознаки південноросійської народної орнаментики. *Народознавча спадщина Хведора Вовка*. Голов. ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ НАН України, 2012. Кн. 1. С. 108—116.
4. Нидерле Л. *Быт и культура древних славян*. Прага, 1924. 285 с.
5. Савицкий П. Об украинской вышивке XVIII века и современном ее возрождении. *Черниговская земская неделя*. 1914. № 24 (13 июня). С. 1—5.
6. Фехнер М. В. Древнерусское золотое шитье X—XIII вв. в собрании Государственного Исторического музея. *Средневековые древности Восточной Европы*. Сб. ст. Отв. ред. Н. Г. Недошивина. Москва: ГИМ, 1993. С. 3—21.
7. Стельмащук Г. *Давнє вбрання на Волині. Етнографічно-мистецтвознавче дослідження*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. 280 с.
8. Щеглова О. А. Тайна «пляшущих человечков» и «следы невиданных зверей». Антропо- и зооморфные изображения в раннеславянской металлопластике. *Славянорусское ювелирное дело и его истоки. Материалы*

- Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Г.Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.). Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010. С. 146—171.
9. Михайлов К. Ранние образцы древнерусского золотого шитья из Чернигова и Шестовицы. *Чернігів у середньовічній тараньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Зб. наук. праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 138—153.
  10. Кара-Васильева Т. *Історія української вишивки*. Київ: Мистецтво, 2008. 464 с.
  11. Космина О.Ю. Украинская рубашка: от белья к этническому символу. *Мода и дизайн: исторический опыт — новые технологии. Мат. 7 XIV-й Международной науч. Конф.-и. Санкт-Петербург, 27—30 июня 2011 г.* Санкт-Петербург, 2011. С. 370—373.
  12. Інтерв'ю Грубнік Л. з О. Косміною: Символіка українських вишиванок: етнолог розкрила значення орнаментів і кольорів. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20200521-symvolika-ukrayinskyh-vyshyvank-etnolog-rozkryla-znachennya-ornamentiv-i-koloriv/> (дата звернення: 28.09.2020).
  13. Akhmedov I. Matrices from the Collection of K.I. Ol'shevskij The North Caucasian group of Early Medieval imprinted decorations. «To make a fairy's whistle from a briar rose». *Studies presented to Eszter Istvánovits on her sixtieth birthday*. Nyíregyháza, 2018. Pp. 505—528.
  14. Косміна О. Запорозькі козаки носили не шаровари, а вузькі полотняні штани. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/03/2/157122/> (Дата звернення: 28.09.2020).
  15. Папакін А. «Жупан історичний... шаровари козацькі»: псевдокозацькі елементи військового одягу українських збройних формувань 1917—1921 рр. *Стрій. Дослідження з історії одягу*. 2020. № 2. Ч. 2. С. 43—63.
  16. Руденко О. Про шаровари. URL: <https://dvka.com.ua/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D1%88%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8/> (Дата звернення: 18.03.2021).
  17. Рахно К. Яким був одяг жителів України: згадки про шаровари в писемних джерелах Речі Посполитої XVI ст. *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 317—324.
  18. Пахльовська О. Український постмодернізм як клонування без правил. («Ситуація постмодернізму в Україні»: круглий стіл, Києво-Могилянська академія, Київ, 11.09.2001). *Кіно-Театр*. 2001. № 6 (38). С. 2—6.
  19. Boas F. *Primitive Art*. Oslo, 1927 (Harv. Univ. Press). 376 pp.: 15 pls., 308 figs.
  20. Kroeber A.L. Decorative symbolism of the Arahaho. *American Anthropologist*. 1901. Vol. 3. April-June. Pp. 308—336.
  21. Штернберг Л.Я. Орнамент из оленьего волоса и игол дикобраза. К методологии изучения орнамента. *Советская этнография*. 1931. № 3—4. С. 103—125.
  22. Арутюнов С.А. *Народы и культуры: развитие и взаимодействие*. Москва: Наука, 1989. 247 с.
  23. Feest C.F. Franz Boas, Primitive Art, and the Anthropology of Art. *European Review of Native American Studies*. 2004. Vol. 18. № 1. Pp. 5—8.
  24. Симченко Ю.Б. Нганасанские орнаменты. *Советская этнография*. 1963. № 3. С. 166—171.
  25. Соколова З.П. *Путешествие в Югру*. Москва: Мысль, 1982. 173 с.
  26. Дзенискевич Г.И. *Атапаски Аляски. Очерки материальной и духовной культуры. Конец XVIII — начало XIX в.* Ленинград: Наука, 1987. 154 с.
  27. Никонорова Е.Е. Орнамент счетной вышивки башкир: Генезис и развитие. Автореферат дис. ... кандидата исторических наук. Уфа, 1998. 20 с.
  28. Титорева Г.Т. *Художественные особенности орнаментального искусства нанайцев*. Автореферат дис. ... кандидата искусствоведения. Санкт-Петербург, 2004. 23 с.
  29. Geijer A. *Birka III. Die Textilfunde aus den Gräbern*. Uppsala: Almqvist & Wiksells, 1938. 191 s.
  30. Hensel W. *Polska przed tysiącem lat*. Wyd. 3 uzupełnione. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1967. 287 s.
  31. Desrosiers S., Rast-Eicher A. *Luxurious Merovingian Textiles Excavated from Burials in the Saint Denis Basilica, France in the 6th—7th Century*. URL: https://www.researchgate.net/publication/301224237_Luxurious_Merovingian_Textiles_Excavated_from_Burials_in_the_Saint_Denis_Basilica_France_in_the_6th-7th_Century (Дата звернення: 24.09.2020).
  32. *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt: Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter*. F. Daim (Hrsg.). Beitr. Von J. Andrasi u. a. Innsbruck: Wagner, 2000. 365 s. (Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie, 7).
  33. Рабинович М.Г. Древнерусская одежда IX—XIII вв. *Древняя одежда народов Восточной Европы*. Материалы к историко-этнографическому атласу. М.Г. Рабинович (отв. ред.). Москва: Наука, 1986. С. 40—62.
  34. Спанаки Ю.А. *Крестьянская вышивка Северо-Запада России конца XIX — начала XX века в предметах убранства интерьера*. Автореферат дис. ... кандидата искусствоведения. Санкт-Петербург, 2007. 21 с.
  35. Смилянская Е.Б. *Волшебники. богохульники. еретики. Народная религиозность и «духовные преступления» в России XVIII в.* Москва: Индрик, 2003. 464 с.
  36. Балужок В., Шевчук Т. Клятви і самозакляття українців у середньовічно-ранньомодерні часи. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 4. С. 54—65.
  37. Сосенко К. *Культурно-історична постать Староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера*. Львів: Накладом автора, 1928. 350 с.
  38. Осадча В.М. *Обрядова пісенність Слобожанщини: навч. посіб.* Харків: Видавець О.О. Савчук, 2011. 184 с.

39. Стасов В. *Русский народный орнамент. Вып. I. Шитье, ткани, кружева*. Издание Общества поощрения художников. С объяснительным текстом В. Стасова. Санкт-Петербург, 1872. XX, 25 с.: 75 л.
40. Селівачов М.Р. *Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія)*. Київ: Редакція вісника «Ант», 2005. 400 с.
41. Линнус Х. *Вышивка в эстонском народном искусстве. Т. 1. Северная Эстония и острова*. Таллин: Эстонское государственное издательство, 1955. 206 с.
42. Миллер А. *Лотос в малорусском орнаменте. Труды IV Археологического съезда в Чернигове*. Т. III, 1908. Под ред. графини П.С. Уваровой. Москва, 1911. С. 81—88.
43. Спаська Є. *Народознавчі та мистецтвознавчі праці Євгенії Спаської*. Голов. ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ НАНУ, 2015. 600 с.
44. Тищенко О.Р. *Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII—XVIII ст.): Навч. посібник*. Київ: Либідь, 1992. 192 с.
45. Степанова Ю.В. *Вышивка в древнерусском костюме XI—XIII вв.: место, значение, орнамент. Искусство древнего текстиля. Методы изучения, сохранность, реконструкция*. Материалы Российско-Германского семинара (Москва, 11—13 марта 2018) Редакторы И.И. Елкина, М. Вагнер, П.Е. Тарасов. Москва: Ин-т археологии РАН, 2019. С. 270—289.
46. Новицька М.О. Гаптування в Київській Русі (За матеріалами розкопок на території УРСР). *Археологія*. 1965. Т. XVIII. С. 24—38.
47. Зайченко В. *Вышивка козацької старшини XVII—XVIII століть з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського*. Київ: Родовід, 2015. 108 с.
48. Janisz M. *Iglą i nicią malowane. Historia haftu w zarysie*. URL: <https://docplayer.pl/6424221-Igla-i-nicia-malowane-haftu-w-zarysie.html>. та звернення: (08.07.2021).
49. Нікішенко Ю.І., Пустовалов С.Ж. Про походження орнаменту та ранні етапи його розвитку. *Наукові записки НАУКМА. Теорія та історія культури*. 2012. Т. 127. С. 54—60.
50. Клочко Л., Строкова Л. *Тканини в Київській Русі (за матеріалами збірки Національного музею історії України). Пам'ятки України*. 2006. № 3. С. 12—17.
51. *Ostjakische Stickereien*. Mit der Reproduktion einer Autochrom-Photographie, von 4 Photographien und 31 Farbigen Lithographien. Budapest: Ethnographische sammlungen des Ung. Nationalmuseums, 1921. 12 s.: XXXI Taf.
52. Прилипко Я. *Український народний одяг як джерело вивчення етнічної історії. Народна творчість та етнологія*. 1971. № 5. С. 10—19.
53. Свешников І.К., Брайчевська О.А. *Шкіряне взуття із Звенигорода Галицького*. *Археологія*. 1990. № 3. С. 122—129.
54. Сабурова М.А. *Обувь. Древняя Русь. Быт и культура*. Отв. ред. тома Б.А. Колчин, Т.И. Макарова. Москва: Наука, 1997. С. 103—105.
55. *Археология Украинской ССР: в 3 т.: И.И. Артеменко (гл. ред.)*. Т. 1: Первобытная археология. Киев: Наукова думка, 1985. 564, [3] с.
56. *Словник-довідник з археології*. Редактор, укладач та кер. автор. колект. Н.О. Гаврилюк. Київ: Наукова думка, 1996. 430 с.
57. *Історія українського мистецтва: у 5 т.: Т. 1. Мистецтво первісної доби та стародавнього світу*. Голов. ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2008. 709 с.
58. *Історія українського мистецтва: у 5 т. Т. 2. Мистецтво середніх віків*. Голов. ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ НАН України, 2010. 1293 с.
59. Казакевич Г. *Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина*. Київ: Сергій Наливайко, 2010. 324 с.
60. Пачкова С.П. *Участь прийшлого компоненту у формуванні зарубинецької культури*. *Археологія*. 1999. № 4. С. 24—41.
61. Пачкова С.П. *Поховальний обряд зарубинецької культури на Середньому Подніпров'ї*. *Археологія* 2002. № 3. С. 27—39.
62. Каган Ю.М. *О латинских словах, обозначающих одежду. Быти и история в античности*. Отв. ред. Г.С. Кнабе. Москва: Наука, 1988. С. 127—142.
63. Баран В.Д. *Давні слов'яни*. Київ: Альтернативи, 1998. 336 с.
64. Приходнюк О.М. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2005. 244 с.
65. Драчук В.С. *Системы знаков Северного Причерноморья: Тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры*. Киев: Наукова думка, 1975. 176 с.
66. Ковпаненко Г.Т. *Сарматское погребение I века н. э. на Южном Буге*. Киев: Наукова думка, 1986. 145 с.
67. Елкина А.К. *О тканях и золотом шитье из Соколовой Могилы. Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I века н. э. на Южном Буге*. Киев: Наукова думка, 1986. С. 132—135.
68. Курчатова С.І., Симоненко О.В., Чирков А.Ю. *Сарматський воїнський могильник на середньому Пруті*. *Археологія*. 1995. № 1. С. 112—123.
69. Фіалко Е.Е. *Амазонки во времени и пространстве*. *Археологія і давня історія України*. 2015. Вип. 4 (17). С. 46—99.
70. Клочко Л.С., Васіна З.О. *Убрання скіф'янок за матеріалами з Мелітопольського кургану*. *Археологія і давня історія України*. 2017. Вип. 2 (23). С. 152—165.
71. Кравченко О.В., Синиця Є.В. *Сарматське поховання з хутора Хмільна. Проблеми археології Середнього Подніпров'я. До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*. Київ; Фастів: Фас-

- тівський державний краєзнавчий музей; Інститут археології НАНУ, 2005. С. 270—281.
72. Синиця Є. Ще раз про взаємовідносини між сарматами та носіями зарубинецької археологічної культури. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 40. С. 14—20.
73. Новосельцев А.П. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. Москва: Наука, 1990. 264 с.
74. Опис Пріском Панійським Візантійського посольства до Аттілі (448 р. н. е.). *Історія України в документах і матеріалах. Т. 1: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть*. Вид. 2-ге. Уклад. М.Н. Петровський. АН УРСР. Київ: Радянська школа, 1946. С. 19—26.
75. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Ч. I. Греческие писатели. *Вестник древней истории*. 1948. № 4. С. 225—298.
76. *Historici Graeci Minores* by Dindorf L.A. Lipsiae: In aedibus V.G. Teubneri, 1870. 618 pp.
77. Козак Д.Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV—V ст. *Археологія*. 1995. № 4. С. 50—65.
78. Сухобоков О. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні. *Східний світ*. 2003. № 1. С. 85—93.
79. Приходнюк О. *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Київ; Чернівці: Прут, 2001. 284 с.
80. Ляска В. (інтерв'ю) *Правда і вигадки про українські вишиванки*. Оксана Косміна про історію вишиваного одягу (ZAXID.NET, 16 жовтня 2020. URL: https://zaxid.net/pravda_i_vigadki_pro_ukrayinski_vishivanki_n1509141 (Дата звернення: 05.06.2021).
81. Комар А.В., Кубышев А.И., Орлов Р.С. Погребения кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья. *Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 5. Хазарское время*. Сб. науч. работ. Гл. ред. А.В. Евлевский. Донецк: Ин-т археологии НАН Украины, Донецкий национальный ун-т, 2006. С. 245—374.
82. Скиба А. Зооморфні мотиви слов'янської металопластики VII століття. *Студії мистецтвознавчі*. 2012. № 4. С. 58—77.
83. Сага о Вёльсунгах. *Корни Иггдрасиля*. Пер. с древнеисл. Я.Б. Ярхо. Москва: Терра, 1997. URL: https://ae-lib.org.ua/texts-c/_volsunga_saga__ru.htm (Дата звернення: 05.06.2021).
- itage of Khvedor Vovk* (Vol. 1, pp. 106—107). Kyiv [in Ukrainian].
- Niederle, L. (1924). *Life and Culture of the Ancient Slavs* [in Russian].
- Savitsky, P. (1914, June 13). About Ukrainian Embroidery of the 18th Century and its modern Revival. *Chernihiv Zemstvo Week*, 24, 1—5 [in Russian].
- Fechner, M.V., & Nedoshivina, N.G. (Ed.). (1993). Old Russian Gold Embroidery X—XIII Centuries. in the Collection of the State Historical Museum. *Medieval antiquities of Eastern Europe* (Pp. 3—21). Moscow [in Russian].
- Stel'mashchuk, H.H. (2006). *Ancient Clothes in Volyn*. Lutsk [in Ukrainian].
- Shcheglova, O.A. (2010). The Mystery of «Dancing Men» and «Traces of unseen Animals». Anthropo- and zoomorphic Images in early Slavic Metal-Plastic. *Slavic-Russian Jewelry Business and its Origins. Materials of the International Scientific Conference dedicated to the 100th anniversary of the birth of G.F. Korzukhina, St. Petersburg, April 10—16, 2006* (Pp. 146—171). St. Petersburg [in Russian].
- Mihajlov, K. (2007). Early examples of Old Russian Gold Embroidery from Chernigov and Shestovitsa. *Chernihiv in the medieval and early modern History of Central and Eastern Europe. Collection of scientific Works dedicated to the 1100th anniversary of the first chronicle mention of Chernihiv* (Pp. 138—153). Chernihiv [in Russian].
- Kara-Vasyl'ieva, T. (2008). *History of Ukrainian Embroidery*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kosmina, O.Ju. (2011). Ukrainian Shirt: from Linen to ethnic Symbol. *Fashion and Design: historical Experience — new Technologies. Materials of the XIVth International Scientific Conference, St. Petersburg, June 27—30, 2011* (Pp. 370—373). St. Petersburg [in Russian].
- Interview Grubnik, L. with O. Kosmina: *Symbolism of Ukrainian Embroideries: Ethnologist revealed the Meaning of Ornaments and Colors*. Retrieved from: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20200521-symvolika-ukrayinskyh-vyshyvanok-etnolog-rozkryla-znachennya-ornamentiv-i-koloriv/> (Last accessed: 28.09.2020) [in Ukrainian].
- Akhmedov, I. (2018). Matrices from the Collection of K.I. Ol'shevskij The North Caucasian group of Early Medieval imprinted decorations. «To make a fairy's whistle from a briar rose». *Studies presented to Eszter Istvbnovits on her sixtieth birthday* (Pp. 505—528).
- Kosmina, O. *Zaporozhye Cossacks carried not Sirwal, but narrow linen Trousers*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/03/2/157122/> (Last accessed: 28.09.2020) [in Ukrainian].
- Papakin, A. (2020). «Historical Zhupan... Cossack Trousers»: pseudo-Cossack elements of Military Clothing of the Ukrainian Armed Formations of 1917—1921. *Striy. Historic Clothing Studies*, 2 (Part 2, pp. 43—63) [in Ukrainian].
- Rudenko, O. *About trousers*. Retrieved from: <https://dvka.com.ua/%D0%BF%D1%80%D0%BE.%D1%88>

REFERENCES

- Balushok, V. Oliynyk M. (2021). Embroidery on the clothes of Ukrainians: some problems of modern discourse. *The Ethnology notebooks*, 4 (160), 849—863 [in Ukrainian].
- Balushok, V. (2007). *Ukrainian ethnic Community: Ethnogenesis, History, Ethnology*. Bila Tserkva [in Ukrainian].
- Vovk., Khv., & Sripnik, H. (Ed.). (2012). Characteristic Features of South Russian Folk Ornaments. *Ethnographic Her-*

- %D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8/ (Last accessed: 18.03.2021) [in Ukrainian].
- Rakhno, K. (2020). What were the Clothes of the People of Ukraine: mentions of Trousers in written Sources of the Rich Pospolyta of the XVI Century. *Man, Society, Power in ancient and early modern Ukraine: Contexts of Historical Presentation* (Pp. 317—324). Kyiv [in Ukrainian].
- Pakhl'ovs'ka, O. (2001). Ukrainian Postmodernism as Cloning without rules («The Situation of Postmodernism in Ukraine»: Round Table, Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, 11.09.2001). *Cinema-Theater*, 6 (38), 2—6 [in Ukrainian].
- Boas, F. (1927). *Primitive Art*. Oslo (Harv. Univ. Press).
- Kroeber, A.L. (1901, April-June). Decorative symbolism of the Arapaho. *American Antropologist*, 3, 308—336.
- Sternberg, L.Ya. (1931). Ornament of Deer Hair and Porcupine Needles. To the Methodology of Studying Ornament. *Soviet Ethnography*, 3—4, 103—125 [in Russian].
- Arutiunov, S.A. (1989). *Peoples and Cultures: their Development and Interaction*. Moscow [in Russian].
- Feest, C. F. (2004). Franz Boas, Primitive Art, and the Anthropology of Art. *European Review of Native American Studies*, 1 (Vol. 18, pp. 5—8).
- Simchenko, Ju.B. (1963). Nganasan Ornaments. *Soviet Ethnography*, 3, 166—171 [in Russian].
- Sokolova, Z.P. (1982). *Travel to Ugra*. Moscow [in Russian].
- Zeniskevich, G.I. (1987). *Athapaskans of Alaska. Essays on Material and Spiritual Culture. Late 18th — early 19th Century*. Leningrad [in Russian].
- Nikonorova, E.E (1998). *Ornament of Counting Embroidery of the Bashkirs: Genesis and Development*. Abstract Dis. ... Candidate of Historical Sciences. Ufa [in Russian].
- Titoreva, G.T. (2004). *Artistic Features of the Ornamental Art of the Nanais*. Abstract Dis. ... Candidate of Art History. St. Petersburg [in Russian].
- Geijer, A. (1938). *Birka III. The textile Finds from the Graves*. Uppsala [in German].
- Hensel, W. (1967). *Poland a Thousand Years Ago* (Ed. 3 Completed). Wroclaw; Warsaw; Krakow [in Polish].
- Desrosiers, S., & Rast-Eicher, A. *Luxurious Merovingian Textiles Excavated from Burials in the Saint Denis Basilica, France in the 6th—7th Century*. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/301224237_Luxurious_Merovingian_Textiles_Excavated_from_Burials_in_the_Saint_Denis_Basilica_France_in_the_6th-7th_Century (Last accessed: 24.09.2020).
- Daim, F., & Andrasi, J. and other (Eds.). (2000). *The Avars on the Edge of the Byzantine World: Studies in Diplomacy, Trade, and Technology Transfer in the Early Middle Ages*. Innsbruck [in German].
- Rabinovich, M.G. (Ed.). (1986). Old Russian Clothing of the 9th—13th Centuries. *Ancient Clothing of the Peoples of Eastern Europe. Materials for the Historical and Ethnographic Atlas* (Pp. 40—62). Moscow [in Russian].
- Spanaki, Yu.A. (2007). *Peasant Embroidery of the North-West of Russia in the late 19th — early 20th Centuries in Interior Decoration items*. Abstract Dis. ... Candidate of Art History. St. Petersburg [in Russian].
- Smilyanskaya, E.B. (2003). *Magicians. Blasphemers. Heretics. Popular Religiosity and «Spiritual Crimes» in Russia in the 18th Century*. Moscow [in Russian].
- Balushok, V., & Shevchuk, T. (2020). Swears and Self-Plights of the Ukrainians in Medieval and Early Modern Periods. *Folk Art and Ethnology*, 4, 54—65 [in Ukrainian].
- Sosenko, K. (1928). *Cultural and historical figure of the Old Ukrainian holidays of Christmas and Generous Evening*. Lviv [in Ukrainian].
- Osadcha, V.M. (2011). *Ritual singing of Slobozhanshchyna: textbook*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Stasov, V. (1872). *Russian Folk Ornament (Issue I: Sewing, Fabrics, Lace)*. St. Petersburg [in Russian].
- Selivachev, M.R. (2005). *Lexicon of Ukrainian ornamentation (iconography, nomination, stylistics, typology)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Linnus, H. (1955). *Embroidery in Estonian Folk Art (Vol. 1: Northern Estonia and the islands)*. Tallinn [in Russian and Estonian].
- Miller, A., & Uvarova, P.S. (Ed.). (1911). Lotus in Little Russian Ornament. *Proceedings of the IV Archaeological Congress in Chernigov, 1908* (Vol. III, pp. 81—88). Moscow [in Russian].
- Spaska, E., & Skripnik, H. (Ed.). (2015). *Ethnographic and Art Studies*. Kyiv [in Ukrainian].
- Tyshchenko, O.R. (1992). *History of Decorative and Applied Art of Ukraine (XIII—XVIII Centuries): Textbook*. Kyiv [in Ukrainian].
- Stepanova, Yu.V., Elkina, I.I., Wagner, M., & Tarasov, P. E. (3 eds.). (2019). Embroidery in Old Russian Costume of the 11th—13th Centuries: Place, Meaning, Ornament. *The Art of Ancient Textiles. Study Methods, Preservation, Reconstruction. Proceedings of the Russian-German Seminar, Moscow, March 11—13, 2018* (Pp. 270—289). Moscow [in Russian].
- Novyts'ka, M.O. (1965). Gold Embroidery in Kyivan Rus' (According to Excavations in the USSR). *Archeology* (Vol. XVIII, pp. 24—38) [in Ukrainian].
- Zaichenko, V. (2015). *Embroidery of a Cossack Sergeant of the XVII—XVIII Centuries from the Collection of the Chernihiv Historical Museum named after V.V. Tarnovsky*. Kyiv [in Ukrainian].
- Janisz, M. *Painted with Needle and Thread. The History of Embroidery in Outline*. Retrieved from: <https://docplayer.pl/6424221-Igla-i-nicia-malowane-historia-haftu-wzarysie.html> (Last accessed: 24.09.2020) [in Polish].
- Nikishenko, Yu.I., & Pustovalov, S.Zh. (2012). About an Origin of an Ornament and early Stages of its Development. *Scientific Notes of NaUKMA. Theory and History of Culture* (Vol. 127, pp. 54—60) [in Ukrainian].
- Klochko, L., & Strokova, L. (2006). Fabrics in Kyivan Rus' (based on the Collection of the National Museum

- of History of Ukraine). *Sights of Ukraine*, 3, 12—17 [in Ukrainian].
- Ostjak Embroidery*. (1921). With the Reproduction of an Autochrome Photograph, 4 Photographs and 31 Color Lithographs. Budapest [in German].
- Prilipko, J. (1971). Ukrainian Folk Clothing as a Source for Studying Ethnic History. *Folk Art and Ethnography*, 5, 10—19 [in Ukrainian].
- Sveshnikov, I.K., & Braichevska, O.A. (1990). Leather Shoes from Zvenyhorod Halysky. *Archeology*, 3, 122—129 [in Ukrainian].
- Saburova, M.A., Kolchin, B.A., & Makarova, T.I. (2 eds.). (1997). Footwear. *Ancient Rus'. Life and Culture* (Pp. 103—105). Moscow [in Russian].
- Artemenko, I.I. (Ed.). (1985). *Archeology of the Ukrainian SSR: in 3 vol. Vol. 1: Primitive archeology*. Kyiv [in Russian].
- Gavrilyuk, N.O. (Ed.). (1996). *Dictionary-Reference Book on Archeology*. Kyiv [in Ukrainian].
- Skrupnik, G. (Ed.). (2008). *History of Ukrainian Art: in 5 vol. (Vol. 1: Art of Primitive Times and the Ancient World)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Skrupnik, G. (Ed.). (2010). *History of Ukrainian Art: in 5 vol. (Vol. 2: Art of the Middle Ages)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kazakevich, G. (2010). *Celts in the Lands of Ukraine: archaeological, linguistic and cultural Heritage*. Kyiv [in Ukrainian].
- Pachkova, S.P. (1999). Participation of the incoming Component in the Formation of Zarubynets Culture. *Archeology*, 4, 24—41 [in Ukrainian].
- Pachkova, S.P. (2002). Funeral Rite of Zarubynets Culture in the Middle Dnieper. *Archeology*, 3, 27—39 [in Ukrainian].
- Kagan, Yu.M., & Knabe, G.S. (Ed.). (1988). About Latin Words for clothing. *Life and History in Antiquity* (Pp. 127—142). Moscow [in Russian].
- Baran, V.D. (1998). *Ancient Slavs*. Kyiv [in Ukrainian].
- Przychodniuk, O.M. (2005). *Pasty settlement*. Kyiv; Chernivtsi [in Ukrainian].
- Drachuk, V.S. (1975). *Systems of Signs in the Northern Black Sea Areas: Emblem-Type Signs in the North Pontic Provinces of the Graeco-Roman World*. Kyiv [in Russian].
- Kovpanenko, G.T. (1986). *Sarmatian Burial of the 1st Century AD on the Southern Bug*. Kyiv [in Russian].
- Yolkina, A.K. (1986). On Fabrics and Gold Embroidery from Sokolova Mogila. In *Kovpanenko G.T. Sarmatian Burial of the 1st Century AD on the Southern Bug* (Pp. 132—135). Kyiv [in Russian].
- Kurchatov, S.I., Symonenko, O.V., & Chirkov, A.Y. (1995). Sarmatian military. Cemetery on the Middle Prut. *Archeology*, 1, 112—123 [in Ukrainian].
- Fialko, E.E. (2015). Amazons in Time and Space. *Archeology and ancient history of Ukraine*, 4 (17), 46—99 [in Russian].
- Klochko, L.S., & Vasina, Z.O. (2017). Dressing of Scythians based on Materials from the Melitopol Mound. *Archeology and Ancient History of Ukraine*, 2 (23), 152—165 [in Ukrainian].
- Kravchenko, O.V., & Sinita, E.V. (2005). Sarmatian Burial from Khmilna Hamlet. *Problems of Archeology of the Middle Dnieper. To the 15th anniversary of the Foundation of the Fastiv State Museum of Local Lore* (Pp. 270—281). Kyiv; Fastiv [in Ukrainian].
- Sinita, E. (2013). Once again about the Relationship between the Sarmatians and the Bearers of Zarubynets Archaeological Culture. *Ethnic History of the Peoples of Europe*, 40, 14—20 [in Ukrainian].
- Novoseltsev, A.P. (1990). *Khazar State and its Role in the History of Eastern Europe and the Caucasus*. Moscow [in Russian].
- Petrovsky, M.N. (Ed.). (1946). Priskus of Panium describes the Byzantine Embassy to Attila (448 AD). *History of Ukraine in Documents and Materials. Vol. 1: Kyivan Rus' and Feudal Principalities of the XII—XIII Centuries* (Pp. 19—26). Kyiv [in Ukrainian].
- Latyshev, V.V. (1948) Proceedings of ancient Writers about Scythia and the Caucasus. (Part 1: Greek Writers). *Bulletin of Ancient History*, 4, 225—298 [in Russian].
- Dindorf, L.A. (Ed.). (1870). *Historici Graeci Minores*. Lipsiae: In aedibus B.G. Teubneri, 1870. [ancient Greek].
- Kozak, D.N. (1995). Cultural and historical Interpretation of the Treasures of Volhynia at the Turn of the IV—V Centuries. *Archeology*, 4, 50—65 [in Ukrainian].
- Sukhobokov, O. (2003). To the Origins of the History of early Contacts of the Turkic and Slavic Ethnic Groups in the Left Bank of Ukraine. *Eastern World*, 1, 85—93 [in Ukrainian].
- Przychodniuk, O. (2001). *The Steppe Population of Ukraine and the Eastern Slavs (second Half of the First Millennium AD)*. Kyiv; Chernivtsi [in Ukrainian].
- Vitaliy, Lyaska (interview): *Truth and Fiction about Ukrainian Embroidered Shirts. Oksana Kosmina on the History of Embroidered Clothes*. Retrieved from: https://zaxid.net/pravda_i_vigadki_pro_ukrayinski_vishivanki_n1509141. (Last accessed: 03.04.2021) [in Ukrainian].
- Komar, A.V., Kubyshev, A.I., & Orlov, R.S., & Evglevsky, A.V. (Ed.). (2006). Burials of Nomads of the 6th—7th Centuries from the North-Western Azov Region. *The Steppes of Europe in the Middle Ages. T. 5: Khazar Time* (Pp. 245—374). Donetsk [in Russian].
- Skyba, A. (2012). Zoomorphic Motifs of the VII Century Slavic Repoussage. *Researches of the Fine Arts*, 4, 58—77.
- The Vulsunga saga*. (1997). The Roots of Yggdrasil. Translated from Old Icelandic by Ya.B. Yarkho. Moscow. Retrieved from: https://ae-lib.org.ua/texts-c/_volsunga_saga_ru.htm. (Last accessed: 05.06.2021) [in Russian].